

Socialno omrežje kot okvir upravljanja s kakovostjo življenja in spremembe v Sloveniji med letoma 1987 in 2002

POVZETEK: Članek obravnava skupnostna omrežja ter osebna omrežja socialne opore kot različna okvirja za krmiljenje kakovosti življenja; najrelevantnejše funkcije omrežij so izmenjava dobrin in storitev, obdelava informacij ter artikuliranje in reševanje problemov. Najina teza je, da so se skupnostna omrežja znatno manj odzvala na tveganja in težave, nastale v obdobju slovenske 'tranzicije', kakor pa osebna omrežja socialne opore. Sintetično oceno razvoja prvih opirava na ugotovitve vrste drugih analitikov o relevantnih razvojnih dejavnikih, razvitost drugih pa ocenjujeva z empiričnimi podatki. Kot element razlage teh razlik identificirava nekaj ključnih družbenih okoliščin, ki so bile bolj naklonjene razvoju osebnih omrežij socialne opore in s tem artikuliranju ter reševanju problemov kot individualnih.

KLJUČNE BESEDE: kakovost življenja, Slovenija, socialna omrežja, omrežja socialne opore, skupnostna omrežja, osebna omrežja, tranzicija

1. Uvod

Leti 1987 in 2002, katerih podatke primerjava, označujeta burno obdobje velikih in tudi nepredvidenih družbenih sprememb. Raziskava Kakovost življenja 1987, ki je zbrala podatke na vzorcu jugoslovanske populacije, je povedala marsikaj o kakovosti življenja in zadovoljstvu v tedanji skupni državi, a skoraj nič o globini krize in možnosti radikalnega preobrata, ki je bil že pred vrati. Izjema je morda nekaj stvari, ki so se s tiste perspektive zdele paradoksalne. Na primer, na Kosovu nismo našli nikakršne povezave med objektivnimi življenjskimi (konkretno, stanovanjskimi) razmerami in zadovoljstvom z njimi (glej Mandič 1991). To nenavadno dejstvo je dobilo pojasnitev šele kasneje, ko je množična mobilizacija ljudi na Kosovu razkrila, kako globoko je bilo nezadovoljstvo s tedanjimi razmerami in kako je seglo v vse domene kakovosti življenja. Ta skoraj anekdotičen primer kaže na kompleksnost področja 'kakovosti življenja' in njegovo prepletenost z drugimi družbenimi sferami, ponazarja pa tudi, kako daleč smo se danes znašli od časovne točke naše primerjave.

Čas, ki je sledil, je bil v znamenju t. i. 'prehoda'; ključne so bile institucionalne spremembe, ki so v politični sferi potekale kot prehod v demokracijo; v gospodarski sferi kot prehod v tržno gospodarstvo; v sferi socialne politike pa kot prestrukturiranje

države blaginje in privatizacija socialnih storitev. Na omejen domet institucionalnih reform je sicer opozarjalo več analitikov 'prehoda'; denimo Stark in Brust (1998) s poudarjanjem institucionalne kontinuitete (path-dependency) ali Sztompka (1993) s poudarjanjem pomena kulturnega dejavnika oz. 'civilizacijskih kompetenc', vendar to na same reformne prioritete ni vplivalo.

V času, ko sta Srednja in Vzhodna Evropa počasi zaključevali s svojimi 'tranzicijskimi reformami', je Zahod kot ključni razvojni dejavnik pripoznal nekaj, na kar te reforme sploh niso bile pozorne: socialni kapital in socialna omrežja.

Z obravnavanjem socialnih omrežij se težišče pozornosti premešča s formalnih institucij – in institucionalnih reform – na druge družbene okvirje, zlasti na vmesni prostor med formalnimi institucijami in zasebno sfero. Pri refleksiji spreminjajoče se narave sodobnih družb ta prostor tematizirajo tudi drugi pomembni koncepti, kot so 'intermediarne strukture' (Berger in Neuhaus 2000), ki so bistvene za demokracijo in povezujejo zasebnost posameznika z velikimi družbenimi institucijami; 'sub-politika' (Beck 1992; Giddens 1992), ki označuje nove oblike politizacije, s katerimi neinstucionalne prakse prehajajo iz zasebne sfere v institucionalne prakse javne sfere; ali 'kulture tveganja', ki jih Lash (2000) opredeljuje kot 'razumne in refleksivne skupnosti', ki nastajajo v okoliščinah institucionalne negotovosti in lahko delujejo tako, da identificirajo okoljska in druga tveganja' (Lash 2000: 49). Ta prostor pa zadeva tudi obratni pojav oz. trend: depolitizacija, upadanje zanimanja za politiko (prim. Hudson in Lowe 2004); gre za krčenje javne sfere in javnega diskurza, ki večini ljudi ne omogoča, da bi svojim interesom in skrbem lahko dali smiselno politično artikulacijo (Culpitt 1999; Boggs 2000); ali, kot pravi M. Douglas (1992, povzeto po Scott 2000:39), 'kar je šlo narobe, je, da se je javno odzivanje na tveganja individualiziralo'.

Ta prostor je za kakovost življenja relevanten predvsem kot vmesni prostor med na eni strani formalno institucionalno sfero javnih politik na področju zdravstva, izobraževanja, socialne varnosti, stanovanja itd., torej klasičnih domen kakovosti življenja, ter na drugi strani zasebnim, vsakdanjim življenjem posameznika. V tem prostoru delujejo raznolika socialna omrežja, vsako konkretno socialno omrežje pa lahko razumemo kot okvir, v katerem posamezniki – sami ali v skupinah – upravljajo s kakovostjo življenja. Te možnosti izhajajo iz same narave socialnega omrežja, ki po A. Gidlchrist (2004) omogoča:

- izmenjavo dobrin, storitev, informacij med člani;
- optimalno obdelavo informacij in reševanje problemov v okoliščinah negotovosti in stalnega spreminjanja;
- združevanje, ki dopušča kolektivno odločanje in delovanje, in to na osnovi skupnih vrednot, ne pa formalnih pravil.

Socialna omrežja torej posameznikom omogočajo ne le izmenjavo dobrin, storitev in informacij, ampak tudi procesiranje informacij in konstruiranje pomenov, torej definiranje situacij in odzivov nanjo, ali drugače – artikuliranje problemov. Problem je lahko – kot sta to v okviru 'sociologije družbenih problemov' razvila Jamrozik in Nocella (1998) ter Spector in Kitsuse (1987) (pregledno o tem v Mandič 2002) – artikuliran kot zasebni problem posameznika, rešljiv v zasebni sferi, ali/in pa kot družbeni problem,

rešljiv v sferi javnih politik. Če so družbeni problemi 'proizvod procesov kolektivnega definiranja, ne pa neka objektivna in od teh procesov neodvisna družbena okoliščina sama na sebi' (Blumer 1971:298), potem so socialna omrežja še kako pomemben dejavnik artikuliranja problemov. Omogočajo pa ne le artikuliranje problemov, ampak tudi odločanje in delovanje, torej tudi mobilizacijo posameznikov in ukrepanje za reševanje problema. V tem je tudi politizacijski potencial socialnih omrežij.

Razločevanje teh dveh oblik artikuliranja problemov kot zasebnih/družbenih lahko apliciramo tudi na dva v literaturi že dobro obdelana tipa socialnih omrežij – omrežja socialne opore in skupnostna omrežja. V članku tako izhajava iz tega, da se ta dva tipa omrežij razlikujeta tudi po zaznavi problema, ki je predmet pozornosti in mobilizacije članov omrežja.

Omrežja socialne opore, katerih osnovne značilnosti so v literaturi, ki jo povzemava kasneje, podrobno obdelane, so tista, ki nudijo raznovrstno neformalno pomoč in oporo posamezniku; predmet skrbi in delovanja članov je artikuliran kot zasebni problem konkretnega posameznika; tudi rešljiv je videti kot zasebni problem in torej predmet mobilizacije članov.

Na drugi strani so skupnostna omrežja, katerih značilnosti in funkcije v blaginjskih politikah povzemava po Alison Gilchrist (2004). Nanašajo se na 'skupnost', ki ni več razumljena na tradicionalen način v smislu močnih vezi in pripadnosti, pač pa na sodobne pomene skupnosti, ki jih inducirajo sodobne prakse, v katere se vključuje posameznik. Gre za posameznikovo angažiranje v kontekstu delovanja lokalnih skupnosti, različnih skupin in aktivizma, kar v anglosaksonskem kulturno-političnem prostoru označujejo z difuznim krovnim izrazom 'skupnost'. Ta omrežja dobivajo vse večjo vlogo v sodobnih javnih politikah, ki sledijo zahtevam po večji odzivnosti in demokratičnosti tako, da razvijajo mehanizme za vzpodbujanje in vključevanje socialnih omrežij v svoj proces (Gilchrist 2004; Box 1998; Gittell in Vidal 1998). Med cilji je zlasti to, da socialne storitve postanejo bolj dovzetne za potrebe lokalnih uporabnikov, ter večanje moči tistih, ki so izključeni iz politike (Parsons 1995: 502–507). Skupnostna omrežja so torej tista, ki so usmerjena na kolektivno oz. skupnostno raven, k artikuliranju skupnih kolektivnih problemov in rešitev ter v javni prostor.

V članku obravnavava ta dva tipa omrežij kot različna okvirja za krmiljenje kakovosti življenja v burnem obdobju slovenske 'tranzicije'; gre za dva tipa odzivanja na težave, torej za dva tipa zaznavanja in opredeljevanja problemov in njihovega reševanja. Najina teza je, da so se na novo nastala tveganja in težave v veliko večji meri kot skupnostna omrežja odzivala omrežja socialne opore. Medtem, ko se pri analizi razvoja skupnostnih omrežij opirava na posredne vire, zlasti ocene drugih analitikov o relevantnih razvojnih dejavnikih, pa razvojne trende omrežij socialne opore ocenjujeva z empiričnimi podatki. Nekaj elementov razlage poskuša izluščiti tudi iz družbenih okoliščin, ki obema tipoma omrežij niso bile enako naklonjene.

2. Značilnosti in funkcije 'skupnostnih' socialnih omrežij po A. Gilchristovi

Neformalna socialna omrežja imajo pomembno vlogo v procesih sodobnih družbenih sprememb in so vse bolj priznana kot učinkovit način organizacije v sodobnih, vse bolj kompleksnih družbah, z vse bolj kompleksnimi problemi in vse večjimi zaznanimi tveganji. Pri kompleksnih problemih in zlasti v okoliščinah negotovosti in stalnega spreminjanja pa so, kot je utemeljeval že Wilensky (1967), prav omrežja tista, ki predstavljajo optimalno strukturo za reševanje problemov; decentralizirana in vzporedna obdelava podatkov dovoljuje namreč učinkovito upravljanje na osnovi protislovnih informacij ter omogoča učenje iz izkušenj.

Na razumevanju socialnega omrežja kot 'kompleksnega sistema za obdelavo in razširjanje informacij', ki zadeva artikuliranje in reševanje problemov, gradi tudi Alison Gilchrist (2004) svojo tipologijo funkcij skupnostnih omrežij in pojasnjuje, zakaj se posamezniki v njih združujejo in mobilizirajo. Omrežne strukture vidi kot izrazito koristne v situacijah, ko so informacije nejasne, dvoumne in implicirajo tveganje; protislovja in nejasnosti si ljudje razčiščujejo v omrežjih tako, da se pri preverjanju in primerjanju teh informacij naslonijo na več virov (posameznikov) hkrati.

Informacijskemu vidiku omrežij dodaja tudi relacijski vidik in izpostavlja sposobnost omrežij, da generirajo družbene spremembe s takim združevanjem ljudi, ki temelji na skupnih vrednotah, in ne na formalnih normah in pravilih, in to v okoliščinah povečanega tveganja. Prav v tej značilnosti omrežij vidi pomemben razlog za uveljavitev skupnostnih omrežij v javnih politikah. Ta specifična narava omrežij se kaže predvsem v primerjavi z značilnostmi organizacij.

2.1 Značilnosti omrežja v primerjavi z organizacijo

Gilchristova obravnava omrežja kot način organizacije in združevanja posameznikov, ki vodi k družbenim spremembam, na osnovi sodelovanja med avtonomnimi in različnimi subjekti brez formalnih procedur ali strukture. Omrežja omogočajo, da se viri in informacije delijo in izmenjujejo preko meja organizacij in skupin; delujejo brez uradnih pogodb, ampak na osnovi skupnih vrednot in neformalnih povezav, ki temeljijo na vzajemni predanosti. Drugače od njih pa morajo organizacije pri koordiniranju uporabljati pravila in formalne postopke za nadzor skupnih virov. Večdimenzionalne razlike med omrežji in organizacijami je Gilchristova povzela v naslednji tabeli.

Omrežja živijo znotraj in okoli organizacij in povezujejo ljudi v različnih organizacijah in njihovih delih; učinkovitost delovanja organizacije lahko izboljšajo s tem, da zagotavljajo fleksibilnost; lahko pa tudi onesposobijo njeno demokratično strukturo in cilje s tem, da omogočijo izogibanje rednim pravilom in pooblastilom. Tekom let so se pokazale tudi organizacijske šibkosti omrežij, zlasti pri doseganju in izvajanju dogovorjenih odločitev ter pri reševanju notranjih razprtij in interesnih konfliktov. Kljub temu so se omrežja pokazala kot nepogrešljiv način povezovanja zlasti v kompleksnem, nemirnem okolju, ki prinaša številna tveganja.

Ključne razlike med omrežji in organizacijami (vir: Gilchrist 2004: 35)

	Omrežje	Organizacija
Narava povezav	Medosebna razmerja (interpersonal relationships)	Formalni postopki in smeri odgovornosti
Članstvo	Nejasna kategorija, odvisna od trenutne udeležbe in interakcije	Jasno določeno s pripadnostjo, naročnino, zaposlitvijo
Tip strukture	Razsrediščen splet povezav	Običajno hierarhična ureditev s središčnim nadzorom
Meje	Nejasne, spremenljive; številne povezave prek mej	Določene in vzdrževane s statuti ali pisnimi protokoli
Način interakcije	Temelji na navadi, osebni zgodovini in vzajemni privlačnosti	Pravila in določila
Temelj izmenjave	Zaupanje in usluge	Pogodbe in usmeritve
Skupna vez	Skupne vrednote	Dogovorjeni nameni in cilji

2.2 Funkcije socialnih omrežij

Iz specifične narave omrežij Gilchristova izpeljuje tudi njihove funkcije, ki so ključnega pomena za obstoj in delovanje skupnostno usmerjenih socialnih omrežij.

Forum za diskusijo

Poslušanje, interpretiranje, primerjanje, pregledovanje in vrednotenje, ki ga posamezniki izvajajo v svojih komunikacijah v omrežju, so osnova za nastanek skupnega razumevanja in omogočajo razčiščevanje nejasnosti in dvomov. Znotraj omrežja voden dialog in debata spremenijo informacije tako, da postanejo del posameznikovega razumevanja konkretne situacije, pa tudi znanja o širšem kontekstu, kar je ključnega pomena za reševanje trenutnih problemov in prilagajanje spreminjajočemu se svetu. Skozi komunikacije v omrežju se gradi tudi občutek kolektivne identitete, skupnosti in pojmovanje 'skupnega dobra', kar je osnova za kolektivno delovanje.

Prostor za refleksijo, učenje in artikuliranje skupnih problemov

Številne oblike družbenega učenja in učenja odraslih nasploh poudarjajo pomen učenja od drugih; slednje je eden od ključnih procesov povezovanja in krepitve skupnosti (Mayo in Thompson 1995). Učenje lahko pomeni tudi 'od-učenje', torej opustitev starejših načinov razmišljanja. Pri učenju od drugih imajo velik pomen razmerja, v katerih se izražajo človeška toplina, skrb in medsebojna podpora, ki ljudem omogočijo, da odpravijo ovire za učenje in pridobijo samozavest. Za marginalizirane posameznike in lokalne skupnosti je to nujen predpogoj za začetek kolektivnega delovanja. Omrežja omogočijo ljudem tudi identifikacijo pomembnih vprašanj in potrebe po skupnem reševanju. 'Omrežja pomagajo ljudem, da se učijo na izkušnjah drugih, artikulirajo osebne probleme kot skupna vprašanja in se organizirajo za kolektivno akcijo' (Gilchrist 2004: 49).

Večanje kolektivne moči in kolektivno delovanje

Ljudem, ki so sicer skoraj brez moči, kolektivna akcija omogoči, da množično in javno izrazijo in potrdijo svoj interes za neko stvar, tako okrepijo svojo moč in vplivajo na odločanje. Omrežja omogočajo krepitev moči tudi na psihološki ravni, saj lahko ljudje v njih primerjajo svoje izkušnje, se učijo drug od drugega o uspešnih korakih in so bolj ozaveščeni o širših razsežnostih neenakosti, izkoriščanja itd. Krepitev moči je razumeti kot kontinuiran proces večanja zmožnosti vplivanja na procese odločanja. Omrežja omogočajo učinkovit način doseganja 'kritične mase' podpore, ki sama opogumlja k še širši udeležbi. Še več, omrežja imajo vlogo tudi v oblikovanju uspešnih koalicij in partnerstev, saj omogočajo povezave med ljudmi iz različnih okolij, torej preko meja institucij in skupin.

Skupnostni prostori kot arena za socialno interakcijo

Gilchristova izpostavlja pomen 'tretjih' (skupnostnih) prostorov za delovanje socialnih omrežij. Za socialna omrežja in 'skupnost' je nujen obstoj raznolikih skupin in njihovega povezovanja, za to pa so potrebni nevtralni skupnostni prostori, v katerih lahko povezovalni procesi v skupnosti in civilni družbi nenehno potekajo in se obnavljajo. To niso ne 'javni' ne 'zasebni prostori, ampak 'tretji prostori' s sproščenim vzdušjem, kjer je ključna aktivnost pogovor; dostopni so številnim in različnim običajnim uporabnikom, ki si delijo prostor in stopijo v medsebojne stike, kadar se tako odločijo. 'Skupnostni prostori so arena za socialno interakcijo, ki je ne usmerjajo formalizirana pravila, zagotavljajo pa varnost, odprt dostop, kulturno raznolikost in državljansko odgovornost ... Skupnostni prostori so tam, kjer se ljudje redno srečujejo, si izmenjujejo dovtype in morebiti vzpostavijo šibka, a potencialno koristna razmerja' (Gilchrist 2004: 93). Prav zato je pomembna trajna geografska dimenzija skupnosti, saj gre za pomembnost 'kraja' kot mesta za nenačrtovano neformalno interakcijo.

3. Skupnostna socialna omrežja in odzivnost javnih politik

Za kakovost življenja so blaginjske politike pomembne ne le zaradi rezultatov svojih storitev v posameznih domenah kakovosti življenja, ampak tudi kot prostor vključevanja javnosti v odločanje o javnih zadevah. V obeh dimenzijah delujejo socialna omrežja. Prva dimenzija zadeva 'instrumentalno' racionalnost, torej zlasti vprašanje učinkovitosti in uspešnosti javnih politik in njihovih storitev; druga pa zadeva 'komunikativno racionalnost', torej družbeni (institucionalni) okvir javne politike kot mehanizma odločanja. Prva dimenzija se nanaša predvsem na fazo izvedbe politik, druga pa na fazo oblikovanja politik.

3.1 Vpliv omrežij na oblikovanje politike

Danes je v analizi politik zaznati vse več zanimanja za družbeni kontekst nastajanja politik in za različne načine, kako javnost in številni akterji vplivajo na oblikovanje politik. To se kaže tudi v vrsti sorazmerno novih konceptov, kot so 'policy skupnosti' (glej Krašovec 2002), 'policy omrežja' (glej Fink-Hafner D. 1998a, 1998b), 'zagovorniške

koalicije' in drugi. Po drugi strani pa je govora tudi o trendu depolitizacije, manjšanja udeležbe na volitvah in sploh usihanja vrednot demokratičnega sodelovanja v politiki (Beck 1992; Parsons 1996; Box 1998; Hudson in Lowe 2004). Boggs (2000) tako za ZDA ugotavlja, da se depolitizacija kaže kot množičen umik iz sfere politike v zasebnost in kot nezmožnost boja za družbene spremembe in javno dobro. Politika se je, pravi, zreducirala na prizorišče 'mahinacij interesnih skupin, birokratskih intrig in volilnih ritualov'. Medtem ko 'javni diskurz izključuje vprašanja, ki so važna za blaginjo in celo preživetje običajnih ljudi, postaja življenje v mestih vse težavnejše, zdravstveni in izobraževalni sistem pa slabita' (str. 46).

Pomen, ki ga imajo demokratične sposobnosti širše javnosti za sodobne družbe, je že zelo zgodaj zagovarjal Lasswell (1970); ključni cilj javnih politik je videl v oblikovanju demokratičnih vrednot, ki pripomorejo k razvoju posameznikov in celotne družbe in ki so vitalnega pomena za razvoj demokracije, če naj ta ne postane žrtev interesov močnih elit. Na nujnost odpiranja oblikovalcev javnih politik k novim idejam v okolju in k družbenemu učenju je opozarjal že Hecló (1974: 35), ki je temelje politik videl ne le v moči, pač pa tudi 'negotovosti, ko ljudje kolektivno razglabljajo, kaj storiti'. 'Družbeno učenje' kot sodobna paradigma oblikovanja javnih politik tako v najširšem smislu pomeni 'kolektivno iskanje novih idej za rešitev problemov' (Hudson in Lowe 2004). Dahl (2000: 187–188) med naloge demokratičnih družb prišteva tudi 'izboljševanje zmožnosti državljanov, da se razumno vključujejo v politično življenje' in da je 'ustanove, ki so v devetnajstem in dvajsetem stoletju nastale za državljansko izobraževanje, danes potrebno obogatiti z novimi sredstvi za državljansko izobraževanje, politično participacijo, informiranje in presojanje vprašanj'.

Tudi Parsons (1995) vidi glavni sodobni izziv javnih politik v takšnem preoblikovanju sodobnih političnih in družbenih institucij, ki lahko izboljša ne le instrumentalno, pač pa predvsem komunikativno racionalnost demokratičnih družb (1995: 615). To pomeni potrebo po razvoju takšnih modelov oblikovanja in izvajanja javnih politik, ki poudarjajo uporabo dialoga, komunikacije, sodelovanja in družbenega učenja.

3.2 Omrežja, izvajanje politik in 'skupnost'

V zadnjih desetletjih je vloga socialnih omrežij pri izvajanju blaginjskih politik nesporna. Nesporna pa je tudi njihova raznolikost in raznolikost akterjev, ki se vanje vključujejo. Izraz 'skupnost' s svojo ohlapnostjo zato v tem kontekstu pogosto označuje vso to raznolikost akterjev in se zlasti pogosto pojavlja na področju socialne politike, duševnega zdravja (glej npr. Mesec 2003, Čačinovič 2003) in prenove sosesk (glej npr. Gittel in Vidal 1998).

Tako Gilchirstova (2004) v sodobni govorici britanskih javnih politik prepoznava 'skupnost' v naslednjih temah. Prva je 'socialni kapital'; vladna podpora krepitvi socialnega kapitala in zaupanja naj bi omogočila boljše doseganje ciljev javnih politik na področju izboljšave zdravja, manjšanja kriminala, izboljšanja izobraževalnih dosežkov in prenove gospodarstva. Druga tema je razvoj novih, bolj demokratičnih in participativnih oblik vladanja, ki temeljijo na aktivnem državljanstvu in partnerstvu med različni akterji, v kar so vključene tudi skupnosti v vlogi 'uporabnikov' in 'lokalnih poznavalcev'. Tretja

tema je oskrba s socialnimi storitvami, pri čemer so skupine, omrežja in prostovoljne organizacije skupnosti, priznane kot pomembne oblike samopomoči in neformalne podpore.

Parsons (1995) pa 'skupnost' povezuje s tremi dimenzijami načina izvajanja javnih politik, ki določajo njihovo konkretno 'izvedbeno mešanico' (t. i. 'delivery mix'). Prva dimenzija je teritorialna in zadeva sodobni trend decentralizacije storitev. Gre za trend, da se izvajanje socialnih storitev prenaša z višjih na nižje ravni, s čimer se oddaljuje od centraliziranih birokratskih struktur in se približuje lokalni skupnosti in lokalno upravljanim omrežjem, ki so bliže državljanom / uporabnikom / klientom / volilcem. Decentralizacija na raven sosesk naj bi pripomogla k fizični premestitvi storitev v soseske, prožnejšim oblikam upravljanja, prenosu več moči na izvajalce storitev ter k spremembi organizacijske kulture v smeri večje kakovosti storitev in krepitve moči lokalnega prebivalstva.

Druga dimenzija zadeva delitev odgovornosti in dela med različne sektorje. Vrsta javnih politik danes pri svoji izvedbi uporablja strategijo opiranja na 'skupnost', pri čemer ima 'skupnostni' sektor vlogo alternative 'trgu' in 'državi'; označuje skupine ljudi, ki imajo nekaj skupnega – isto lokacijo, skupni interes ali skupne značilnosti; 'skupnostne politike' so usmerjene k soseski ali delu mesta ali pa k skupinam, kot so mladi, gejevske skupnosti, etnične skupnosti itd. Razumevanje 'skupnostne politike' razvršča v tri pomenske sklope. Prvi se nanaša na 'razvoj skupnosti' in na nudenje podpore lokalni skupnosti, da si bo lahko sama pomagala. Drugi zadeva 'skupnostne storitve' in spreminjanje storitev tako, da so bolj odzivne na potrebe uporabnikov. Tretji je 'skupnostno delovanje' in se osredotoča na problem moči in mobilizacije v podporo tistim, ki se čutijo izključeni iz politike in katerih glas naj bi se tako (bolje) slišal.

Tretja dimenzija zadeva različne modele uveljavljanja politik in s tem povezanih vrednot. Model 'od zgoraj navzdol' skuša cilje politike uresničevati predvsem z močjo prisile, medtem ko model 'od spodaj navzgor' izvajanje politike razume kot 'situacijo interakcije' in kot 'igro, v kateri je potrebno pogajanje, prepričevanje in manevriranje v pogojih negotovosti' (str. 470). Modeli 'od spodaj navzgor' temeljijo v glavnem na vrednotah, ki poudarjajo odprtost, decentralizacijo in sodelovanje, modeli 'od zgoraj navzdol' pa na vrednotah, ki poudarjajo 'nadzor' in 'prisilo'.

Pomeni 'skupnosti', ki jih avtorji izpostavljajo v odnosu do javnih politik, kažejo, kako je današnje razumevanje 'skupnosti' raznoliko. Če danes skupnost sploh še kaj pomeni, pravi Hogett (1997), je to nekaj povsem drugega in veliko bolj diferenciranega, kot je pojmovanje tradicionalne skupnosti. Kako je 'skupnost' mnogopomenska, njen pomen pa družbeno konstruiran ter odvisen od specifičnih praks konkretnega okolja in zastavkov, ki ljudi mobilizirajo, je pokazal Evans (1997) na primeru dveh okrožij v Salfordu, v Veliki Britaniji. Proučeval je, v kolikšni meri prebivalci teh okrožij razumejo 'skupnost' kot geografsko določen prostor, kot socialno omrežje, kot simbolni konstrukt v smislu pripadnosti, kot skupne značilnosti ter kot kolektivno delovanje, ter ugotovil znatne razlike. Na primer, večji pomen 'teritorialnosti' je našel v okrožju, kjer se je lokalno prebivalstvo že tradicionalno zaposlovalo v tamkajšnjem pristanišču; razumevanje v smislu 'socialnega omrežja' je bilo bolj izraženo v okrožju, kjer je bilo

več lokalnih klubov in aktivnih skupin; razumevanje skupnosti v smislu pripadnosti pa je bilo večje v okrožju z bolj stalnim in homogenim prebivalstvom.

Glede tega, kakšno je pri nas splošno razumevanje pojma 'skupnost', je veliko neznanega; pojem 'skupnosti' je pač specifično kontekstualno določen, raziskovalnih podatkov pa nimamo. Gotovo ima pri tem pomembno težo tradicionalno razumevanje skupnosti v smislu močnih likalnih vezi in pripadnosti, veliko manj pa je v njem sodobno induciranih pomenov, ki bi se vezali na sodobne 'skupnostne' prakse. Edina praksa, ki se danes pri nas sklicuje na 'skupnost', je praksa socialnega dela.

4. Razvojni dejavniki skupnostnih omrežij v obdobju 'prehoda'

V obdobju 'prehoda', ko se na področju kakovosti življenja dogajajo številne spremembe, pojavljajo nova tveganja in odpirajo nove dileme, se zdi umevna tudi večja potreba po socialnih omrežjih kot oblikah pomoči, združevanja, predelovanja informacij in odločanja. Po ugotovitvah avtorjev, ki so pri nas analizirali dejavnike, ki posredno ali neposredno pričajo o razvoju skupnostno usmerjenih socialnih omrežij, je sklepati, da ta niso imela ugodnih razmer za razvoj.

Najprej na splošni politični ravni. Adam (1994: 37–39) je pred desetletjem ugotovil, da je politični sistem dosegel elementarno fazo konsolidacije demokracije; za nadaljnjo konsolidacijo je poudaril pomen oblikovanja političnih pravil, ki bi jih internalizirale vse pomembne družbene skupine, ter večje odpiranje političnega sistema do potencialnih akterjev in vprašanj; opozoril je tudi na relativno močno nezaupanje do demokratičnih institucij. Desetletje kasneje Adam in Rončević (2004: 233) ugotavljata, da je v Sloveniji civilna družba šibko razvita, različne oblike državljanske participacije pa šele v procesu formiranja. Opozarjata na nizko raven socialnega kapitala 'v obliki kooperacije in samoorganizacije, kar ima negativen vpliv na zmožnosti za ustanavljanje projektnih in asociacijskih tipov organizacij in za oblikovanje intermediarnih struktur'.

Makarovič (2002) ocenjuje, da je po 'herojskem obdobju' prišlo v začetku devetdesetih let do upada politične participacije tudi na lokalni ravni; slabše razvit je ostal zlasti 'skupnostni vidik participacije', tj. participacije v smislu skupne odgovornosti do javnih zadev, ki temelji na vzajemnosti in medsebojnem komuniciranju članov družbe; bolje razvit je vidik participacije v smislu instrumentalnega varovanja lastnih interesov. Participacija, ki je pri volilni udeležbi visoka, 'upade brž, ko se premaknemo k bolj zahtevnim dejavnostim, kot so vstopanje v interakcije' (Makarovič 2002: 84).

Dragoš in Leskošek (2003) sta edina analitika, ki sta v Sloveniji tematizirala odpravo nekdanjih krajevnih skupnostih; pokazala sta na posledice te ukinitve, kar se je – javno skoraj neopaženo – zgodilo v začetku devetdesetih let in vodilo k izgubi skupnostnih prostorov in prostorov srečevanja številnih civilnodružbenih organizacij.

Iglič (2005) na podlagi empirične študije ugotavlja, da je splošno zaupanje v Sloveniji, primerjalno gledano, nizko, in ga izpostavlja kot nujen pogoj za sodelovanje in povezovanje v fleksibilna omrežja šibkejših vezi. Ključno razvojno vprašanje vidi prav v tem, kako 'povezati in razviti sodelovanje preko meja skupnosti in močnih vezi'. Po-

sebej relevantno za analizo blaginjskih politik pa je, da je avtorica izpostavila strateški pomen tega področja za razvoj splošnega zaupanja; dokazuje, da bi k njegovemu povečanju lahko bistveno pripomoglo zaupanje v tiste institucije, s katerimi ima državljan opravka v svojem vsakdanjem življenju in zadevajo izobraževanje, zdravstvo in druge socialne storitve.

Analize javnih politik, njihove demokratičnosti in odzivnosti so pri nas bolj maloštevilne; dajejo dokaj zadržane ocene in opozarjajo, da obstaja pri oblikovanju javnih politik demokratični primanjkljaj. Iglíč in Rus (2000: 198–201) kot enega od ključnih dejavnikov konsolidirane demokracije izpostavljata odnose zaupanja, sodelovanja, tolerance in povezovanja med glavnimi političnimi akterji. Na ravni elit ugotavljata, da je v obdobju 1990–1995 prišlo do preobrata k večjim, odprtejšim in heterogenejšim omrežjem, čeprav so bile spremembe zelo majhne. V ključni raziskavi policy-omrežij v različnih sektorjih pri nas D. Fink-Hafner (1998) ocenjuje, 'da politično odločanje zaenkrat še vedno obvladujejo politične stranke in državni akterji v ožjem smislu', zametek posvetovalne politike pa je opazen le tam, 'kjer je civilna družba zastopana z relativno močnimi ekonomskimi interesnimi skupinami (str. 823). Sicer pa je že ob začetku 'prehoda' Rus (1993) opozoril na centralizacijo in poddržavljanje javnih zavodov, do katere je prišlo ob ukinitvi nekdanjega modela 'družbenih dejavnosti' na področju blaginjskih politik. Vloga uporabnikov je v splošnem ostala šibka tako na individualni kot na kolektivni ravni in kot tema ni prišla na dnevni red razprav o npr. zdravstveni, izobraževalni ali stanovanjski politiki. V teh sektorjih ni prišlo do vidnih naporov za decentralizacijo storitev ali za oblikovanje novih mehanizmov upravljanja, s katerimi bi se moč z vladne ravni prenašala na izvajalce in uporabnike storitev.

Eno od področji, ki od te splošne ocene bolj odstopajo, je socialno delo; tu je prišlo do relativno hitrega odziva na novo paradigmo, ki se izraža predvsem v skupnostni usmerjenosti (glej Zaviršek 2003, Flaker 2003) in v – sicer skromni – podpori socialnim omrežjem, zlasti pa nevladnim organizacijam (Kolarič, Meglič-Črnak in Svetlik 1995). Pri tem je bila v ospredju predvsem njihova vloga pri oskrbi s storitvami, znatno manj pa pri oblikovanju politik. Medtem ko je priznanje vloge neprofitno-volonterskega sektorja celo simboliziralo odprtost in 'pluralizacijo' storitev države blaginje, pa sta Črnak Meglič in Vojnovič (1997: 176) tudi tu ugotavljali, da so 'odnosi med njim in državo oddaljeni in nekolaborativni tam, kjer bi bilo potrebno tesno sodelovanje', ter da se izgrajevanje partnerskih odnosov 'kaže kot relativno oddaljen cilj'.

Ugotovitve torej kažejo, da v obdobju 'prehoda' razvoju skupnostnih omrežij niso bile naklonjene ne stopnja konsolidiranosti demokracije nasploh ne demokratizacija in odzivnost konkretnih javnih politik, ki so v sodobni družbi sicer priznan prostor politizacije in demokratizacije. Če delovanje v skupnostnih socialnih omrežjih temelji na sodelovanju avtonomnih posameznikov, potem jim ni (bila) v prid niti splošna vrednostna naravnost slovenske populacije; tu Iglíč (2004) ugotavlja, da 'imamo opraviti z močno prisotnim egoističnim individualizmom in pomanjkanjem solidarnega individualizma, na drugi strani pa s tradicionalno orientacijo, kjer se religiozne vrednote močno povezujejo z avtoritarnim poudarkom na ubogljivosti'. Bernik in Malnar (2002) sicer ugotavljata konec nekdanjega egalitarno-avtoritarnega sindroma, toda še vedno

znatno prisotnost avtoritarnih vrednot med delavstvom in uslužbenci; slednji so seveda pomembna kategorija tudi v javni upravi in socialnih storitvah.

5. Omrežja socialne opore

Eno od najbolj izčrpnih in kompleksnih definicij omrežij socialne opore, ki so tako kot skupnostna omrežja predmet najinega preučevanja, je Vauxova (1988: 68), ki socialno oporo opazuje skozi tri osnovne elemente: vire socialne opore, oblike socialne opore ter posameznikovo subjektivno zaznavo oziroma oceno virov in oblik socialne opore. Ti elementi so med seboj povezani v kompleksni dinamiki procesov izmenjave in komuniciranja med posameznikom in njegovim socialnim okoljem. Viri socialne opore so tisti del socialnega omrežja posameznika, na katerega se obrača po pomoč in oporo (ali ki to pomoč nudi sam od sebe) – to so t. i. omrežja socialne opore ali osebna omrežja. Običajno so omrežja socialne opore stabilna (velikost in sestava – t. j. na koliko ljudi se lahko posameznik obrne za pomoč in kateri so ti ljudje), razen v obdobjih večjih življenjskih prehodov in večjih sprememb (npr. prehod iz nižje v višjo stopnjo šolanja, poroka, ločitev, hujša nesreča, izguba delovnega mesta ali upokojitev). Med dejavniki, ki lahko vplivajo na velikost in sestavo omrežij socialne opore, je lahko tudi t. i. kulturni kontekst, saj primerjalne raziskave kažejo značilne razlike v sestavi in velikosti omrežij v različnih družbah (npr. Bernard in drugi 1990, Campbell in Lee 1991). Med dejavniki, ki lahko sooblikujejo značilnosti omrežij socialne opore, so tudi velike spremembe znotraj istega socialnega okolja, npr. sprememba političnega in ekonomskega sistema, ki je značilna za tranzicijo v Sloveniji. Specifično socialno okolje lahko vpliva na vse tri elemente socialne opore – omrežja socialne opore imajo specifično velikost in sestavo, spreminjajo se lahko vrste socialne opore, ki jih posameznik izmenjuje s socialnim omrežjem, in spreminja se lahko subjektivna zaznava virov (obstoj, dostopnost in kakovost izmenjane socialne opore).

Tudi model socialne integriranosti (Vaux 1988, Sarason et al. 1990) povezuje socialno oporo z omrežji, ki nudijo socialno oporo, bodisi širših vezi v okviru lokalne oziroma sosedske skupnosti bodisi intimnejših pomembnih drugih. Tu gre po eni strani za integriranost posameznika v najširšem pomenu, na vključenost v širšo skupnost (sosedski odnosi, sodelovanje v različnih prostovoljnih organizacijah ipd.), po drugi strani pa za vpetost posameznika v najbližje in najintimnejše odnose. Najbližji ljudje ponavadi zadovoljujejo potrebe po različnih vrstah opore – meja med tistimi, ki imajo vsaj enega intimnega človeka v svojem omrežju, in tistimi, ki takega človeka nimajo, je izredno pomembna. Po drugi strani pa so lahko bolj oddaljene vezi, ki ponavadi skrbijo za določeno specifično in specializirano vrsto opore, v nekaterih situacijah (npr. iskanje novega delovnega mesta, nujno popravilo avtomobila) prav tako zelo pomembne. Nekje vmes med pristopom socialne integracije v širšem pomenu in raziskovanjem le najbližjih odnosov je po Vauxu raziskovanje, ki se s socialno oporo ukvarja skozi optiko socialnih omrežij. Na tem področju gre za preučevanje socialne opore v kontekstu različnih značilnosti omrežij socialne opore (velikost omrežja, moč vezi, gostota omrežja – število dejanskih vezi med osebami v nekem omrežju, homogenost vezi glede na spol,

starost itd. – in geografska razpršenost članov omrežja). Prednost velikih omrežij pred majhnimi je v večji dostopnosti virov opore ter v njihovi raznolikosti. Vse vezi pa ne prispevajo avtomatično k zdravju in dobremu počutju, ampak so lahko konfliktne in s tem tudi vir stresa. Smiselno je obravnavati tudi kakovost in pomen socialnih odnosov, ne le njihovo količino in strukturo.

V omrežjih socialne opore je pričakovati tudi določeno stopnjo 'specializacije' članov omrežja glede na vrsto¹ socialne opore. Emocionalno oporo in druženje dajejo posamezniku praviloma najbližje osebe (partner, najbližji sorodniki in najtesnejši prijatelji). Po drugi strani pa nudijo ti člani tudi različne vrste opore. Za razliko od tega najbližjega omrežja velik del instrumentalne in informacijske opore nudijo (emocionalno) bolj oddaljene vezi (znanci, sodelavci, sosedje ipd.). Najpogostejši partnerji za druženje so prijatelji. Velik del emocionalne opore nudijo ženske, tako ženskam kot moškim. Obratno pa se ženske praviloma za emocionalno oporo ne obračajo na moške. Za nudenje socialne opore so zelo pomembne tudi sorodstvene vezi. Posebej nekatere najbližje sorodstvene povezave (na primer med starši in otroki ali brati in sestrami) so močan in večrazsežen vir podpore. (Fischer 1982, Wellman in Wortley 1990).

V slovenskem prostoru je bilo narejenih nekaj raziskav, ki omogočajo opazovanje omrežij socialne opore v daljšem časovnem obdobju. V raziskavi, ki je bila l. 1987 izvedena na reprezentativnem vzorcu Jugoslovanov (Iglič 1988a, 1988b), je bila povprečna velikost diskusijskega omrežja na celotnem vzorcu 3,49 osebe, najvišja pa je bila v Sloveniji (3,83). Velik odstotek povezav znotraj osebnega omrežja so predstavljali sorodniki, čeprav so bile opazne razlike glede na del življenjskega cikla, v katerem se je posameznik nahajal. Intenzivnost povezanosti v sorodniško omrežje je bila najmočnejša v obdobju aktivnega starševstva in intenzivnega družinskega življenja – v starosti od 25 do 44 let. Posebej je izstopala številčnost sorodstvenih vezi v omrežjih Slovenk (Iglič 1988a, 1988b). Značilno je tudi, da je v kasnejšem življenjskem obdobju (posebej v starosti od 45 do 55 let) upadel odstotek nesorodstvenih vezi s sodelavci, prijatelji ipd. V starostnem obdobju od 55 do 75 let pa se je povečal odstotek takih, ki so v svoje omrežje v večji meri vključili sosedje.

Podobno je veljalo tudi za omrežja Ljubljančanov v letu 2000 (Kogovšek in druge 2003: 191–192). Velikost omrežja socialne opore je bila 5,66² in je s starostjo upadala. Mlajši anketiranci (v starostnih kategorijah od 18 do 36 let) so imeli v svojih omrežjih približno tretjino sorodnikov, najstarejši anketiranci pa so imeli v svojih omrežjih že skoraj polovico sorodniških vezi. Tudi med Ljubljančani (Kogovšek in druge 2003: 194) se je izkazalo, da imajo ženske v svojih omrežjih socialne opore v povprečju večji odstotek (vseh) sorodnikov kot moški. Po drugi strani pa so imele ženske v svojih omrežjih nekoliko manjši odstotek prijateljev kot moški. Pri ostalih tipih odnosov (sodelavci, sočlani organizacij, sosedje itd.) med moškimi in ženskami ni bilo razlik v odstotku, ki ga predstavljajo v celotnem omrežju.

Velikost omrežja socialne opore v Sloveniji (Dremelj 2003: 158) je bila leta 2002 v povprečju 6,5³. Več kot polovico članov omrežja so predstavljali sorodniki, med katerimi je bil še posebej pomemben partner. Avtorica ugotavlja, da imajo velik pomen poleg

sorodstva tudi prijatelji kot pogost vir socialne opore, in dodaja, da se ljudje na splošno po oporo v različnih stiskah obračajo predvsem na neformalne vire. Na formalne vire (tu so operacionalizirani kot institucije in druge vrste organizirane pomoči) se obrača manj kot 5 % Slovencev. Nekoliko večji odstotek se na formalne vire, npr. obrtnike, obrne le za večjo praktično pomoč.

Raziskave kažejo (glej v Wellman in Wortley 1990), da ženske v večji meri kot moški priskrbijo emocionalno in družabno oporo in so 'tradicionalno' v vlogi tistega, ki skrbi za medosebne odnose. Po drugi strani pa so razlike po spolu povezane tudi (vsaj) z zakonskim stanom in starostjo (življenjskim ciklom, v katerem se nahaja posameznik) ter prisotnostjo in številom otrok. Ženske so večinoma odgovorne za intenzivno skrb in nego starejših, tudi sicer naj bi večino svojega življenja preživele kot negovalke 'pomembnih drugih' (Renner 1997: 44). Moški naj bi bili v večji meri pristojni za materialno socialno oporo, kar velja tudi za socialna omrežja Ljubljančanov (Kogovšek in druge 2003: 197) in Slovencev (Dremelj, Kogovšek in Hlebec 2004: 56).

Precej zanimivih ugotovitev o omrežjih socialne opore in neformalnih virih socialne opore dajo posredne primerjave že objavljenih sekundarnih podatkov. V nadaljevanju bova podatke dveh že omenjenih raziskav primerjali neposredno, z analizo primerljivih⁴ indikatorjev socialne opore.

6. Spremembe socialnih opor med letoma 1987 in 2002

V nadaljevanju prispevka primerjamo omrežja socialne opore in izmenjavo socialne opore v dveh leti (pred in po tranziciji). Prvi podatki o omrežjih socialne opore prebivalcev Slovenije so bili zbrani leta 1987 kot del večje raziskave z naslovom Stratifikacija in kvaliteta življenja v Jugoslaviji 1987 (Boh in skupina 1987a). V raziskavi so izmerili diskusijska omrežja (Burt 1984) Jugoslovanov (Iglič 1988a, 1988b) in neformalne vire socialne opore (ISSP 1986). Podatki iz leta 2002 (Ferligoj in drugi 2002) o omrežjih socialne opore prebivalcev Slovenije pa vsebujejo podatke o sestavi in strukturi omrežij glede na šest tipov omrežij, med katerimi je tudi diskusijsko omrežje. V raziskavah so omrežja socialne opore izmerjena na različne načine, ki so deloma⁵ primerljivi. Konceptualno⁶ so primerljive tri vrste socialne opore (pomoč v primeru bolezni, diskusijska omrežja oziroma emocionalna opora in finančna opora). Zaradi različnih merskih instrumentov, ki so bili uporabljeni v raziskavah, lahko primerjamo med seboj le prvo in drugo izbrano osebo, ki posamezniku daje določeno vrsto socialne opore.

V nadaljevanju so najprej predstavljeni viri socialne opore za celotna vzorca in glede na spol.

Preglednica 1: Osnovne razlike v virih socialne opore (trije najpogostejši viri)

bolezen	1. vir	2. vir	3. vir
SKŽ 1987	partner 52 %	Starši 23 %	otrok 14 %
OSO 2002	partner 41 %	Otrok 18 %	starši 14 %
emocionalna opora			
SKŽ 1987	partner 24 %	prijatelj 20 %	sodelavec 16 %
OSO 2002	partner 39 %	prijatelj 26 %	
finančna opora			
SKŽ 1987	starši 39 %	partner 21 %	otrok 14 %
OSO 2002	prijatelj 26 %	starši 23 %	brat ali sestra 14 %

Vir: Hlebec in Kogovšek (2005)

Za prebivalce Slovenije se viri socialne opore v dveh letih opazovanja v povprečju niso radikalno spremenili, razen pri virih finančne opore. Opazni so manjši premiki v smislu manj ali bolj pogostega izbiranja posameznih virov. Socialno oporo v primeru bolezni so nudili isti najpogostejši viri (partner, starši in otroci), le da so bili v letu 2002 izbrani manj pogosto. Pri emocionalni opori sta bila dva najpogostejša vira enaka (partner in prijatelji), pri čemer je bil partner v letu 2002 skoraj dvakrat pogosteje izbran za prvo osebo, ki nudi emocionalno oporo. Sodelavci, ki so bili v letu 1987 tretji najpogostejši vir emocionalne opore, v letu 2002 niso bili med najpogosteje izbranimi, kar skupaj s povečano vlogo partnerja kaže na manjšo heterogenost prostora za pomembne pogovore. Spremembe med obema letoma so najbolj vidne pri virih finančne opore. Starši so bili v letu 1987 najpogostejši vir finančne opore, sledili so partner in otroci. V letu 2002 pa so bili najpogostejši vir finančne opore prijatelji, sledili so starši ter bratje in sestre. Podatki kažejo, da je bil medgeneracijski transfer finančne pomoči zelo pomemben v letu 1987, v letu 2002 pa je bil nekoliko šibkejši in dopolnjen z virom izven najožjega družinskega kroga.

Če primerjamo glavne vire socialne opore med obema letoma glede na spol, lahko opazimo kar nekaj podobnosti in tudi razlik. Socialno oporo dajejo v primeru bolezni tako pri moških kot tudi ženskah najprej partner, nato starši in otroci. V obeh letih so isti viri socialne opore izbrani največkrat, vendar pri ženskah starši v letu 2002 niso bili med največkrat izbranimi (partner in otroci ostanejo). Razlike med spoloma ostanejo podobne med obema letoma – moški bolj pogosto kot ženske izberejo partnerko za prvi vir opore v primeru bolezni in deleža se v letu 2002 nekoliko znižata.

Preglednica 2: Najpogostejši viri socialne opore glede na spol

spol	moški	ženski
bolezen		
SKŽ 1987	partner 57 % starši 23 %	partner 46 % starši 24 % otrok 20 %
OSO 2002	partner 48 % starši 15 %	partner 34 % otrok 23 %
emocionalna opora		
SKŽ 1987	sosed 21 % sodelavec 20 % partner, prijatelj 17 %	partner 31 % prijatelj 23 %
OSO 2002	partner 52 % prijatelj 23 %	prijatelj, partner 29 %
finančna opora		
SKŽ 1987	starši 39 % partner 21 %	starši 39 % partner 20 % otrok 18 %
OSO 2002	prijatelj 33 % starši 22 %	starši 24 % prijatelj 21 % otrok 15 %

Vir: Hlebec in Kogovšek (2005)

Največje razlike med spoloma se kažejo pri emocionalni opori oziroma pri diskusijskih partnerjih. Moški so v letu 1987 izbrali zelo različne vire, med katerimi so tudi potencialno šibke vezi, kot so sosedje in sodelavci. Partner in prijatelji so za moške tudi pomembni diskusijski partnerji. V letu 2002 je za prvo izbiro diskusijskega partnerja za več kot polovico anketirancev nastopala partnerica, sledili so prijatelji. Diskusijsko omrežje se je za moške precej zožilo (manj različnih izbir, močne vezi) in obrnilo v najintimnejši del omrežja (partnerka). Lahko bi rekli, da se je diskusijsko omrežje moških v povprečju obrnilo iz skupnostno usmerjenega omrežja (šibke vezi izven najintimnejšega in družinskega omrežja) v intimen družinski ter prijateljski krog. Pri ženskah so razlike med letoma zelo majhne (obakrat so med najpomembnejšimi diskusijskimi partnerji partner in prijatelji), nekoliko se poveča delež žensk, ki izberejo za prvega diskusijskega partnerja prijatelje. Različno vlogo spolov pri nujenju socialne opore, ki jo spremljajo podobne spremembe med spoloma, ugotavljajo tudi druge avtorice (Rener 1997, Dremelj 2004, Iglič 2005) – zmanjšan pomen sorodnikov spremlja pogostejša izbira partnerice (moški) in prijateljic (ženske).

Pri finančni opori so razlike med letoma precejšnje, kljub temu, da so starši pomemben vir finančne opore za oba spola, pa se je njihov delež od leta 1987 do 2002 precej zmanjšal. Vsekakor velja omeniti, da v letu 2002 med pomembnimi viri finančne opore ni več partnerja, kot pogosto izbran vir pa se pojavijo prijatelji. Kot kaže, se horizontalni

vir finančne opore (partner) premakne iz neposredne družine v širši izbor virov (močne vezi – prijatelji). Medgeneracijski viri (starši pri obeh spolih in otroci pri ženskah) od leta 1987 do leta 2002 izgubijo vlogo najpomembnejših virov finančne opore. Izbor staršev kot najpomembnejšega vira finančne opore za odrasle otroke se prepolovi. Najbrž je treba razloge iskati v več različnih dejavnikih, od dražjega življenja nasploh do zmanjšane kupne moči najstarejše generacije.

7. Sklepna razprava

Če so socialna omrežja oblika združevanja, ki je še posebej primerna za obdobja burnih sprememb, negotovosti, povečanih tveganj in nejasnih informacij, potem je njihov pomen v slovenski družbi v času 'prehoda' nedvomen. To velja za vse potencialne funkcije omrežij, ki vključujejo tako izmenjavo dobrin in storitev kot obdelavo informacij in reševanje problemov, pa tudi kolektivno odločanje in delovanje na osnovi vrednot. Spremembe, ki so nastopile v obdobju prehoda in so predstavljale potencial za aktiviranje različnih omrežij in njihovih funkcij, so bile številne in raznolike. Pojavila so se nova eksistenčna tveganja, vsakovrstne stiske, negotovosti in dileme; skratka, odprlo se je veliko novih situacij, v katerih si je posameznik lahko poskušal izboljšati položaj in lajšati težave in dileme s pomočjo drugih, in to tako na individualni kot na kolektivni ravni, pa tudi v sferi zasebnosti in v javni sferi.

Poleg denarja ter za blaginjo relevantnih dobrin in storitev, ki so že tradicionalna domena tako neformalnih osebnih omrežij kot tudi formalne države blaginje so postali izjemno pomembni dejavniki kakovosti življenja tudi informacije in znanja, s katerimi se posameznik orientira v spreminjajočem se in zelo kompleksnem družbenem okolju in poskuša z njimi optimalno krmariti kakovost svojega življenja. Ali delodajalec res plačuje za moje pokojninsko zavarovanje? Kako preživiš po izteku nadomestila za brezposelne? Kje prideš prej na vrsto za operacijo kolkov in ali potrebuješ prostovoljno zdravstveno zavarovanje? Katero šolo naj moj otrok navede na prvo mesto za vpis, da ne bo izpadel? Ogromno je tovrstnih vprašanj, ki so se začela zastavljati posameznikom in terjala nove informacije, znanja, načine odločanja in socialne spretnosti.

V ključnem institucionalnem okvirju kakovosti življenja, torej v sistemu blaginje, je prišlo v obdobju prehoda do intenzivnih sprememb, v katerih se je 'prehod' iz socializma neločljivo prepletel z razvojem postmoderne družbe. To je čas konca velikih ideologij, ki so posamezniku dajale številna vodila za presojanje in ravnanje; z opustitvijo socialističnega modela 'družbenih dejavnosti' so tudi načela kolektivističnega zavarovanja tveganj in egalitarističnega dostopa do socialnih storitev izgubila svojo samoumevnost. Ohranila so se v skrčeni oblik in jih – sicer po posameznih domenah kakovosti življenja različno – dopolnjujejo načela, po katerih so bonitete in kakovost storitev odvisne od posameznikovega vložka npr. v zdravstveno oskrbo, izobraževanje, pokojninsko zavarovanje itd. S privatizacijo storitev in večjo individualizacijo tveganj in zavarovanj zoper njih se je seveda zelo povečal prostor individualnega odločanja, preudarjanja in informiranja. Treba se je (bilo) ne le naučiti novih pravil, ampak tudi 'od-učiti' ne več veljavnih starih.

Na vse te izzive so se posamezniki, skupine in socialna omrežja v obdobju med letoma 1987 in 2002 odzivali različno. Iz analize virov socialne opore v obdobju tranzicije lahko govorimo o pomembni vlogi družine pri nujenju socialne opore. Partner in medgeneracijske vezi med starši in otroki so še vedno najpomembnejši vir socialne opore. V krajšem časovnem obdobju najbrž tudi ni pričakovati večjih spontanah sprememb na tem področju.

Čeprav so viri socialne opore v obeh letih opazovanja v veliki meri podobni (v smislu velikega pomena sorodnikov in partnerja kot dveh najpogostejših virov socialne opore za vse skupine prebivalstva), pa lahko opazimo nekaj sprememb, ki so v skladu z drugimi raziskavami o značilnostih tranzicije. Najvidnejša sprememba je manjša heterogenost diskusijskih omrežij, ki je značilna predvsem za moške, saj so v letu 1987 pogosteje kot partnerko in prijatelje za pogovor o pomembnih zadevah izbrali sodelavce in sosede. Pri ženskah ni opaziti teh razlik, saj so partner in prijatelji najpogostejši vir v obeh letih. Pojasnilo gre iskati v več smereh. Možno je, da so se v obeh letih spremenile teme pogovorov – med aktualnimi temami so bile v letu 1987 najbrž tudi politične spremembe v ožjem in širšem okolju. Verjetno so bile te teme različno pomembne za moške in ženske, npr. študija o pogostosti odgovora 'ne vem' (Ferligoj in druge 1990) za politične teme v javnomnenjskih raziskavah v več zaporednih letih (od 1984 do 1988) je pokazala, da so se za odgovor 'ne vem' pri vprašanih o političnih temah pogosteje odločale ženske ter da je razlika med spoloma naraščala s poglobljanjem socioekonomske krize.

Morda pa izginotje sodelavcev in sosedov s pomembnega mesta v diskusijskih omrežjih ni le posledica dejstva, da 'velika politika' ni več osebno zanimiva skupna tema razgovora, ampak tudi posledica upada šibkih vezi na delovnem mestu in v stanovanjskem okolju po odpravi nekdanje organiziranosti in na njih vezanih ritualov srečevanja/sestankovanja. Ali so tudi rezultat večje delovne obremenitve in tekmovalnosti na delovnem mestu ter večje izpostavljenosti stresnim in težko rešljivim in konfliktnim situacijam v obeh okoljih?

Kako razložiti, da so se skupnostna omrežja na te izzive odzvala v bistveno manjši meri kot osebna omrežja socialne opore? Del odgovora je najbrž tudi v družbenih okoliščinah, ki obema tipoma omrežij niso bile enako naklonjene.

Prvi dejavnik, ki lahko prispeva k pojasnjevanju različne odzivnosti obeh tipov omrežij v našem okolju, se navezuje na prevladujoče vrednote tako v zasebni kot tudi javni sferi. V Sloveniji ugotovljena individualistična naravnost (Iglič 2005) je dobro združljiva z osebnimi omrežji socialne opore, saj se ta odzivajo na probleme, ki so zaznani kot problemi posameznika in kot taki postanejo tudi rešljivi, ko se zaradi močnih vezi mobilizirajo člani njegovega omrežja.

Drugače od tega pa so za delovanje skupnostnih omrežij potrebne vrednote sodelovanja, in to ne le v njih samih, ampak tudi v njihovem relevantnem okolju, torej v javni sferi, sferi politike. Vrednostna konstelacija v politični sferi je pomembna z več zornih kotov, omenimo dva.

Kot opozarjata Uslander in Dekker (2000: 182), so nekatere oblike političnega delovanja, zlasti družbenih gibanj, v funkciji tekmovanja in konfrontacije z vlado in je v njih zbran velik 'konfrontacijski socialni kapital', ne pa 'sodelovalni socialni kapital'. To velja

tudi za naše razmere v drugi polovici osemdesetih let, ko je bil 'projekt civilne družbe' definiran prav kot nasprotovanje avtoritarni oblasti v okviru 'igre z ničelno vsoto', kot pojasnjuje Bernik (1994). Tako se zdi, da prav ta velik 'konfrontacijski socialni kapital', ki se je v Sloveniji oblikoval v 'herojskem obdobju' in je bil potreben za spremembo režima, danes zavira oblikovanje in delovanje skupnostnih omrežij. Na blaginjskem področju se ta visok konfrontacijski socialni kapital v navezi s tekmovalnostjo in nizko stopnjo zaupanja kaže v relativno pogostnih primerih močne mobilizacije lokalnega prebivalstva zoper namestitvev ustanov za ranljive skupine, kot so materinski dom, vrtec za otroke s posebnimi potrebami, azilni dom, dom za odvisnike, naselje Romov; redkeje se pojavljajo tudi v njihovo podporo (npr. v primeru azilnega doma ob Celovski v Ljubljani, delovanje KUD France Prešeren zaboljšanje položaja beguncev).

Demokratski primanjkljaj in šibkost participativne demokracije se seveda kaže tudi v institucionalni in vrednostni strukturiranosti blaginjskih politik. Na primer v zdravstvu, izobraževanju ali stanovanjski oskrbi ni bilo vidnega navora za večjo neposredno demokratizacijo. Naj spomnimo, da na tem področju demokratizacija, kot pravi Box (1998: 35), implicira 'redefinicijo državljana iz pasivnega porabnika socialnih storitev v aktivnega udeleženca v upravljanju'. Če velja Boxova teza, da lahko tovrsten prehod od 'centraliziranih, na strokovnjakih temelječih sistemov, k decentraliziranim sistemom, ki se osredičajo na državljane' sproži izključno le reforma (Box 1998: 36), potem se zdi, da smo reforme v teh domenah podcenili kot priložnost za demokratizacijo. Medtem ko so se reforme osredotočale na same storitve, na pluralizacijo njihovih izvajalcev in na samoaktivacijo samih uporabnikov, pa so ostale sektorske politike kot 'participativno okolje' dokaj nerazvite. Prav javne politike pa so s svojo infrastrukturo, ki omogoča 'srečevanje za sodelovanje' (Forrester 2000: 145), danes eden izmed ključnih prostorov 'demokratskega učenja' in 'preudarne demokracije'; v takem okolju se ob poslušanju in izražanju različnih stališč udeležencev odvija proces 'transformativnega učenja' kot temelja za doseganje soglasja. Ta proces je bistvenega pomena za prepoznavanje individualnih problemov kot skupnih in za iskanje rešitev na kolektivni ravni.

Nadaljnji dejavnik, ki lahko prispeva k razlagi večje odzivnosti osebnih omrežij v primerjavi s skupnostnimi, zadeva njihove organizacijske temelje in kontinuiteto. Osebna omrežja socialne opore so dolgotrajna, dobro razvita že pred prehodom, njihovi nosilci, zlasti družinske, sorodstvene in prijateljske vezi ter z njimi povezani prostori srečevanja, simboli in rituali, niso s prehodom prav nič oslabei; celo obratno, ob tveganjih v kriznih razmerah po eni strani ter ob komercializaciji družinskih praznikov po drugi strani so se še povečali in utrdili. V zvezi s tveganji in hujšimi stiskami mladostnikov tako Renner (2000: 213) opozarja na koncentracijo podpornih vlog na materi, ki je 'poglavitna tolažnica, svetovalka in pomočnica, ko gre za hujše življenjske stiske mladih in ko imajo ti težave z zunanjim svetom'. Ugotavlja še, da se ob stiskah obračajo na profesionalno pomoč in svetovanje bistveno manj kot v drugih državah ter da je tako 'zasebnosti (družinam) in predvsem materam na tem področju naloženo več kot nemara zmorejemo in hočejo' (213–214).

Na drugi strani pa so skupnostna socialna omrežja, ki temeljijo na šibkih vezeh in kolikor nastajajo ob in med formalnimi organizacijami na področju blaginjskih politik,

doživela udarec. Z opustitvijo nekdanjih samoupravnih interesnih skupnosti kot načina kolektivnega upravljanja družbenih dejavnosti so bili odpravljeni tudi formalni forumi razpravljanja in odločanja v teh domenah javnih politik. Njihova ukinitve je bila za skupnostna omrežja izguba ne le zato, ker jih praktično niso nadomestile druge oblike (neposredne) demokracije, pač pa tudi zato, ker so s tem na področju blaginjskih politik izginili prostori in priložnosti, kjer se ljudje relativno redno srečujejo in razpravljajo in ki jih Forrester (2000) imenuje 'rituali preudarjanja'. Odprava 'krajevne skupnosti' pa je poleg tega povzročila še izgubo prostorov srečevanja društev in s tem manjšanje neformalnih prostorov javne komunikacije. Še več, odprava 'krajevne skupnosti' je pomenila tudi izginotje pomembnega simbola 'skupnosti' in 'lokalnega kot nasprotja centralizirani državi', ta desimbolizacija (lokalne) skupnosti pa je prispevala k nadaljnji eroziji lokalnih in skupnostnih identitet.

Zdi se, da je bilo vprašanje demokratizacije blaginjskih politik pri nas implicitno enačeno z obstojem tretjega sektorja oz. nevladnih organizacij. Te so se uveljavile kot pomemben ponudnik vrste socialnih storitev, kot okvir samopomoči in aktivacije uporabnikov storitev in tudi kot zagovornik nekaterih ranljivih skupin v političnem prostoru. Veliko bolj v ozadju pa je ostala razvitost njihove interne demokracije, prav to pri nas redko načeto vprašanje pa je za delovanje skupnostnih omrežij zelo pomembno. Tretji sektor oz. nevladne organizacije so namreč eden izmed ključnih prostorov demokratičnega učenja in učenja za sodelovanje (Per Selle 2000). Vendar pa same, brez reforme javnih politik v smeri večje demokratizacije, ne morejo inicirati spremembe politične kulture. Tako ostajajo predvsem dejavnik storitvene in interesno politične pluralnosti, pri čemer za odmevnost potrebujejo in večkrat izkazujejo tudi dokajšnji 'konfrontacijski socialni kapital'.

Sklenemo lahko, da obstaja v sodobni slovenski družbi več okoliščin, ki niso v prid oblikovanju skupnostnih omrežij; tako so priložnosti za prepoznavanje in artikuliranje problemov kakovosti življenja kot skupnih problemov redke, iskanje kolektivnih odgovorov nanje in kolektivno delovanje pa težavno. Te okoliščine segajo od pomanjkanja neformalnih prostorov za druženje in javno komunikacijo, katerih največja žrtev je mladina, do odsotnosti vsakovrstnih forumov kot komunikacijskih priložnosti, kjer bi ljudje poslušali in izražali probleme vsakdanjega življenja na način, ki bi bil politično smiseln in kjer bi se lahko, kot pravi J. Culpitt (1999: 14), 'kolektivno odzivali na vse bolj tvegano naravo življenja'.

Da se ljudje na te okoliščine odzivajo predvsem z naslanjanjem na osebna omrežja socialne opore in z artikuliranjem problemov kot individualnih, se zdi razumljivo, saj je 'pragmatičnost pomembna značilnost politične kulture v Sloveniji' (Bernik, Malnar, Toš 1996); ljudje pač 'zgrabijo problem tako, da je rešljiv'. Vprašanje, ali gre pri tem za kratkoročni odziv na 'turbulenco tranzicijskih reform' in za še ne povsem konsolidirano demokracijo ali pa že za znamenje (post)modernega trenda depolitizacije s krčenjem prostora in vsebine javnega diskurza, ostaja odprto. Gotovo pa je, da so javne politike na področju kakovosti življenja sicer strateško pomembne, a v slovenskem 'prehodu' še spregledan prostor demokratizacije in družbenega učenja. Ob tem pa ni seveda nič manj

relevantno vprašanje, kaj se dogaja v tistem drugem – za Slovenijo vse pomembnejšem – prostoru demokratizacije in učenja: v družini in med partnerji.

Zahvala

Avtorici se zahvaljujeta recenzentki za komentarje in predloge, ki so močno prispevali k izboljšani kakovosti članka.

Opombe

1. V empiričnih raziskavah so najpogosteje operacionalizirane štiri vrste socialne opore (Cohen in Wills 1985):
 - instrumentalna (tudi materialna) opora je pomoč v materialnem smislu (posojanje denarja, orodja, pomoč pri hišnih opravilih in podobno);
 - informacijska opora so informacije, ki jih posameznik potrebuje običajno ob kakšni večji življenjski spremembi (npr. ob selitvi, ko išče novo službo ipd.);
 - emocionalna opora je pomoč v času večjih ali manjših življenjskih kriz (smrti bližnjega, ločitvi, problemih v družini ali na delovnem mestu ipd.);
 - druženje je socialna opora v smislu neformalnega občasnega druženja (izleti, obiskovanje, kino ipd.).
2. Povprečno število oseb, ki so nudile emocionalno oporo (diskusijsko omrežje), je bilo 1,96.
3. Povprečna velikost celotnega omrežja ni povsem primerljiva, saj so pri ocenjevanju omrežij socialne opore leta 2000 merili 5 različnih vrst opor, leta 2002 pa 6. Povprečna velikost diskusijskega omrežja je bila tako le 1,7.
4. O izbiri in načinu primerjave indikatorjev več v Hlebec in Kogovšek v pričujoči številki revije.
5. O metodologiji več v Hlebec in Kogovšek v pričujoči številki revije.
6. Socialna opora v primeru bolezni vključuje pomoč v gospodinjstvu, nakupih, hišnih opravilih, obisku lekarne. Pri emocionalni opori gre za diskusijska omrežja oziroma pogovor o pomembnih (osebnih) zadevah. Pri finančni opori gre za izposajo večje vsote denarja.

Viri

- Adam, F. (1994): After four Years of Democracy. *Družboslovne razprave*, X, **15-16**: 35-50.
- Adam, F. in Rončević, B. (2004): Razvojni potencial socialnega kapitala: Slovenija v evropskem kontekstu. *Družboslovne razprave*, XX, **46-47**: 219-240.
- Beck, U. (1992): Risk Society. London Thousand Oaks New Delhi: Sage Publications.
- Berger, P. and Neuhaus, R. (2000): To Empower People: From State to Civil Society. V Don Eberly (Ur.): The Essential Civil Society Reader. Lenham-Boulder - New York -Oxford: Rowman Littlefield Publishers.
- Bernard, R.H., et al. (1990): Comparing four different methods for measuring personal social networks. *Social Networks*, **12**: 179-215.
- Bernik, I. (1994): The Rise and Fall of the Civil Society Project. *Družboslovne razprave*, X, **15-16**: 9-20.

- Bernik, I. in Malnar, B. (2002): Kulturna revolucija ali pragmatična prilagoditev? V Toš, N. in Bernik, I. (Ur.): *Demokracija v Sloveniji – Prvo desetletje*: 139-162. Ljubljana: FDV-IDV Dokumenti SJM.
- Blumer, H. (1971): 'Social problems as collective behaviour', *Social Problems*, **18**:298-306.
- Boh, K. in skupina. (2000): *Stratifikacija in kvaliteta življenja v Jugoslaviji 1987* [kodirna knjiga]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani. Institut za sociologijo in filozofijo pri Univerzi v Ljubljani, 1987. Ljubljana: Univerza v Ljubljani. Arhiv družboslovnih podatkov [izdelava, distribucija], 2000.
- Boggs, C. (2000): *The End of Politics – Corporate Power and the Decline of the Public Sphere*. New York: The Guilford Press.
- Box, R. (1998): *Citizen Governance*. Sage Publications.
- Burt, R. S. (1984): Network Items in the General Social Survey. *Social Networks*, **6**: 293-339.
- Campbell, K.E., and Lee, B.A. (1991): Name generators in surveys of personal networks. *Social Networks*, **13**: 203-221.
- Culpitt, I. (1999): *Social Policy and Risk*: 143-182. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- Čacinovič Vogrinčič, G. (2003): The Language of Social Work. *Socialno delo*, **42**: **4-5**: 199-218
- Črnak Meglič, A. in Vojnovič, M. (1997): Vloga in pomena neprofitno-volonterskega sektorja v Sloveniji. *Družboslovne razprave*, XIII, **24-25**:152-178.
- Dahl, R. (2000): *On democracy*. New Haven and London: Yale University Press.
- Dragoš, S. (2004): Socialna omrežja: izvor socialnega kapitala. V Novak, M. (Ur.): *Omrežja socialne opore prebivalstva Slovenije*: 143-160. Ljubljana: Inštitut RS za socialno varstvo.
- Dragoš, S. In Leskošek, V. (2003): *Družbena neenakost in socialni kapital*. Ljubljana: Mirovni Inštitut.
- Dremelj, P. (2003): Sorodstvene vezi, kot vir socialne opore posameznikov. *Družboslovne razprave*, XIX: **43**: 149-170.
- Dremelj, P., Kogovšek, T. in Hlebec, V. (2004): *Omrežja socialne opore prebivalstva Slovenije*. V Novak, M. (Ur.): *Omrežja socialne opore prebivalstva Slovenije*: 47-60. Ljubljana: Inštitut RS za socialno varstvo.
- Evans, K. (1997): It's all right 'round here if you're local: community in the inner city. V Hogget, P. (Ed.): *Contested communities*. The Policy Press.
- Ferligoj, A., Renner, T. and Ule, M. (1990): Ženska, zasebno, politično ali »Ne vem, sem neodločena«. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Ferligoj, A. in drugi. (2002): *Omrežja socialnih opor prebivalstva Slovenije*. 2002 [kodirna knjiga]. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede in Inštitut Republike Slovenije za socialno varstvo.
- Fink-Hafner, D. (1998a): Raziskovanje policy omrežij. *Teorija in praksa*, XXXV, **5**: 816-829.
- Fink-Hafner, D. (1998b): (Pre)oblikovanje policy omrežij v kontekstu demokratičnega prehoda – slovenski primer. *Teorija in praksa*, XXXV, **5**: 830-849.
- Fischer, C. (1982): *To Dwell among Friends*. Chicago: University of Chicago Press.
- Flaker, V. (2003): Basic and Necessary Skills of Social Work. *Socialno delo*, **42**: **4-5**: 237-258.
- Forester, J. (2000): *The Deliberative Practitioner*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Giddens, A. (1992): *The Transformation of Intimacy*. Cambridge: Polity.
- Gilchrist, A. (2004): *The Well-Connected community*. The Policy Press.

- Gitell, R. In Vidal, A. (1998): Community organizing. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
- Hogget, P. (1997): Contested communities. V Hogget, P. (Ed.): Contested communities: The Policy Press.
- Hudson, J. in Lowe, S. (2004): Understanding the Policy Process. The Policy Press.
- Hlebec, V. In Kogovšek, T. (2003): Konceptualizacija socialne opore. *Družboslovne razprave*, XIX, **43**: 103-126.
- Hlebec, V. in Kogovšek, T. (2005): Hypothetical versus Actual support provides in Comparative network Research. *Metodološki zvezki*, **2**, 59-71
- Iglič, H. (1988a): Analiza socialnih mrež: prikaz osnovnih značilnosti socialnih mrež Jugoslovanov. Ljubljana: Inštitut za sociologijo pri Univerzi.
- Iglič, H. (1988b): Ego-centrične socialne mreže. *Družboslovne razprave*, V, **6**: 82-93.
- Iglič, H. (2001): Socialni kapital, socialna omrežja in politično vedenje. *Družboslovne razprave*, XVII, **37-38**: 167-190.
- Iglič, H. (2004): Dejavniki nizke stopnje zaupanja v Sloveniji. *Družboslovne razprave*, XX, **46-47**: 149-176.
- Iglič, H. (2005): Tri ravni socialnega kapitala v Sloveniji. Pripravljeno za objavo v zborniku: Bernik, I. in Malnar, B. (Ur.): Dokumenti SJM: S Slovenkami in Slovenci na štiri oči.
- Iglič, H. in Rus, A. (2000): Democratic transition and elite integration in Slovenia from 1988 to 1995. *Družboslovne razprave*, XVI, **32-33**: 198-222.
- Jamrozik, A. in Nocella, L. (1998): The Sociology of Social Problems; Cambridge: Cambridge University Press.
- Kogovšek, T., Hlebec V., Dremelj P. In Ferligoj, A. (2003): Omrežja socialne opore Ljubljančanov. *Družboslovne razprave*, XIX, **43**: 183-206.
- Kolarič, Z., Meglič-Črnak, A. in Svetlik, I. (1995): Slovenia. *Družboslovne razprave*, XI, **19-20**: 77-94.
- Kolarič, Z. Črnak –Meglič, A., Vojnovič M. (2002): Zasebne neprofitno-volonterske organizacije v mednarodni perspektivi. (Knjižna zbirka Politični procesi in inštitucije). Ljubljana: Založba FDV.
- Krašovec, A. (2002): Oblikovanje javnih politik. Ljubljana: Znanstvena knjižnica FDV.
- Lash S. (2000): Risk Culture. V Beck, A. in van Loon (Ur.): The Risk Society and Beyond: 47-62. Sage.
- Lasswell, H.D. (1970): 'The Emerging Conception of the Policy Sciences, *Policy Sciences*; **1**: 3-14.
- Makarovič, M. (2002): Politična participacija v desetletju demokratizacije: 65-88. V Toš, N. in Bernik, I. (Ur.): Demokracija v Sloveniji – Prvo desetletje. Dokumenti SJM.
- Mandič, S. (1991): Prispevek k opisu stanovanjske preskrbe v Jugoslaviji ob koncu osemdesetih let. *Družboslovne razprave*, VII, **12**: 66-89.
- Mandič, S. (2002): Socialni programi, družbeni problemi in krepitev vpliva javnosti. *Teorija in praksa*, 39, **2**: 204-219. *Socialno delo*, 42: **4-5**: 199-218.
- Mayo, M. in Thompson, J. (Ur.).(1995): Adult Learning: Critical Intelligence and social change. Leicester: NIACE.
- Mesec, B. (2003): Micro, Mezo, Macro: expansion, integration and specificity of social work. *Socialno delo*, 42: **4-5**: 259-281.

- Parsons, W. (1995): *Public Policy*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Rener, T. (1997): Rastoča manjšina. *Družboslovne razprave*, XIII, **24-25**: 40-48.
- Rener, T. (2000): Adolescentke. *Družboslovne razprave*, XVI, **34-35**: 207-218.
- Rus, V. (1993): Privatizacija kot sredstvo revitalizacije družbenih dejavnosti, v Beltram, P. Et al.: Privatizacija na področju družbenih dejavnosti. Ljubljana: DZS.
- Ružica, M. in Svetlik, I. (1995): Foreword. *Družboslovne razprave*, XI, **19-20**: 7-14.
- Sarason, B.R., Sarason, I.G., and Pierce, G.R. (1990): *Social Support: An Interactional View*. New York: John Wiley & Sons.
- Scott, A. (2000): Two Views of Risk, Consciousness and Community. V Beck, A. in van Loon (Ur.): *The Risk Society and Beyond*: 33-46. Sage.
- Selle, P. in Stromsnes, K. (2001): Membership and democracy. V Dekker, P. in Uslaner, E. (Ur.): *Social Capital and Participation in Everyday Life*: 134-147. London and Newyork: Routledge.
- Spector, M. In Kitsuse, J. (1987): *Construction Social Problems*. New York: de Gruyter.
- Stark, D. In Brust, L. (1998): *Postsocialist Pathways*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sztompka, P. (1993): Civilizational Incompetence: The Trap of the Post-Communist Societies. *Zeitschrift für Soziologie*, XXII, **2**, 85-95.
- Uslaner, E. in Dekker, P. (2001): The 'social' in social capital. V Dekker, P. in Uslaner, E. (Ur.): *Social Capital and Participation in Everyday Life*: 176-187. London and Newyork: Routledge.
- Vaux, A. (1988): *Social Support: Theory, Research, and Intervention*. New York: Praeger.
- Wellman, B. in S. Wortley. (1990): Different Strokes from Different Folkes. *American Journal of Sociology*, **96**: 558-588.
- Wilensky, H.L. (1967): *Organisational Intelligence: Knowledge and Policy in Government and Industry*. New York: Basic Books.
- Zaviršek, D. (2003): Internal Contradictions of Social Work in Postmodern Societies. *Socialno delo*, **42**: **4-5**: 219-236.

Naslova avtoric:

doc. dr. Srna Mandič
Univerza v Ljubljani
Fakulteta za družbene vede
Kardeljeva pl. 5, Ljubljana
E-mail: Srna.Mandic@fdv.uni-lj.si

doc. dr. Valentina Hlebec
Univerza v Ljubljani
Fakulteta za družbene vede
Kardeljeva pl. 5, Ljubljana
E-mail: Valentina.Hlebec@guest.arnes.si

*Prejeto maja 2005, sprejeto za objavo julija 2005.
Članek je po mnenju uredništva uvrščen v kategorijo
izvirni znanstveni članek s kvalitativno in kvantitativno argumentacijo.*